

Vytautas KARDELIS
Vilniaus universitetas

PASTABOS PRIEBALSIŲ *l, r, s* RYTINĖSE LIETUVIŲ TARMĖSE ISTORIJAI

0. Vadinamasis priebalsių *l, r, s* kietinimas aukštaičių tarmėse seniai žinomas lietuvių dialektologijos faktas, ir jo istorijai skirta gana daug dėmesio. Tirta šio reiškinio kilmė, bandyta nustatyti jo chronologiją. Bet prie visų tų gausių tyrimų¹ būtų galima pridurti dar vieną kitą pastabą, nes dėl kietinimo chronologijos, ypač absoliučiosios, ribų visiško aiškumo nebuvo.

0.1. Pastaba dėl terminų. Ankstesniuose darbuose apie vadinamąjį priebalsių kietinimą kartais galima aptikti nelabai tikslų formulavimą, susijusį, regis, su sinchroninio ir diachroninio kalbos tyrimo aspektų susipynimu. Tokie pobūdžio teiginius, kada sakoma, jog rytinėse lietuvių tarmėse kietieji *l, r, s* yra pozicijoje prieš priešakinį *e* tipo vokalizmą ar pozicijoje prieš *e* tipo vokalizmą priebalsiai *l, r, s* tariami kietai, vis dėlto reikėtų kiek tikslinti. Iš pirmo žvilgsnio, rodos, visiškai aišku, kas turima galvoje, bet tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad tokia formuluotė gali kelti ir kiek kitokią asociaciją. Juk iš tikrųjų čia turima galvoje diachroninė padėtis, o atrodo, kad kalbama apie junginių su *l, r, s* sinchroninę distribuciją, todėl toks formulavimas nėra visiškai tikslus. Teigiant, kad tarmėje prieš priešakinį *e* tipo vokalizmą yra kietieji priebalsiai *l, r, s*, pateikiami pavyzdžiai, sakykim, *lā.das, lā.k'a, raik'a, rē.k'a, sā.nas* ir t.t. (turima galvoje diachroninė būklė!), o iš tikrųjų sinchroniniu atžvilgiu priebalsiai čia yra prieš užpakalinį *a* tipo vokalizmą. Taip pat ne visai tikslus būtų sakymas, kad priebalsiai *l, r, s* prieš *e* tariami kietai. Toks reiškinys daugeliui rytų ir pietų aukštaičių apskritai yra svetimas, tai veikia vakarinių latvių kalbos ypatybė. Teiginys, kad priebalsiai *l, r, s* yra prieš *e* tipo vokalizmą (sinchroniniu atžvilgiu!), tinka tik tada, kai turime galvoje tokius pavyzdžius, kaip *le.ptė.li.s, re.šutaĩ, se.nė.la.* ir pan., kur *e* visai kitos kilmės. Taigi kalbant apie priebalsių kietinimo istoriją ir raidą ir vartojant pasakymą prieš *e* tipo vokalizmą turbūt vertėtų rašyti prieš **e* tipo vokalizmą, nes sinchroninėje sistemoje pozicijos, kur prieš *e* būtų kietasis *l, r, s*, tiesiog nėra. Taip pat reikėtų skirti rytinių tarmių junginius *le, re, se* (sinchroniniu atžvilgiu), kilusius iš **lē, *rē, *sē*, ir senuosius,

¹ Svarbiausieji šios problemos tyrimai: Morkūnas, 1960, 5–59; Urbanavičiūtė, 1969; Zinkevičius, 1966, 158–169; t. p. aut., 1994, 51–54; t. p. aut., 1987, 251–255.

buvusius (diachroniniu atžvilgiu) junginius **le*, **re*, **se*, **lē*, **rē*, **sē*, dabar virtusius *la*, *ra*, *sa*, *lɛ*, *rɛ*, *sɛ*.

1. Reiškinių paplitimas. Kaip žinoma, sinchroninė priebalsinių fonemų *l*, *r*, *s* distribucija –*V^e* tipo junginiuose, taigi pozicijoje prieš priešakinį *e* tipo vokalizmą, aukštaičių tarmėse nėra vienoda. Vakarų aukštaičiuose šioje pozicijoje visur turimi junginiai *le*, *re*, *se*, bet kitose aukštaičių tarmėse šie junginiai yra ribotos distribucijos. Jų yra: 1) skoliniuose ir naujai į tarmes patekusiųose žodžiuose, 2) garsažodžiuose ir jų dariniuose, 3) junginyje *le*, *re*, *se* < **lē*, **rē*, **sē*, 4) atskiruose negausiuose žodžiuose. Kitais atvejais junginys **lē*, **rē* yra virtęs, – nelygu pozicija, – *la*, *la.*, *lɛ* pietų ir rytų aukštaičių šnektose, net ir pakraštinėse vakarų aukštaičių šnektose (pvz., rytiniame kauniškių kampe, šiauliškių tarmės rytinėje dalyje; žr. Z i n k e v i č i u s, 1966, 31, dar išsamiau – 480, 482, 490, 498, 510–511, 514, ypač 519). Junginys **rē* virtęs (taip pat priklausomai nuo pozicijos) *ra*, *ra.*, *rɛ* kiek mažesniame plote – pietų aukštaičiuose, vilniškių tarmėje ir rytinėje uteniškių tarmės dalyje, o junginio **sē* vartimo *sa*, *sa.*, *sɛ* plotas dar mažesnis (Z i n k e v i č i u s, 1966, 165; LKA II, 103, 253–254, 87 žemėl).

Taigi minėtosios tarmės turi junginius *la*, *ra*, *sa*, *lɛ*, *rɛ*, *sɛ* su kietaisiais *l*, *r*, *s*, kilusius iš junginių **le*, **re*, **se*, **lē*, **rē*, **sē*. Tokia nevienoda priebalsių *l*, *r*, *s* distribucija –*V^e* tipo junginiuose skirtingose tarmėse rodo vykusį tam tikrą procesą, kuris dialektologinėje literatūroje yra įprastas vadinti diachroniniu „priebalsių *l*, *r*, *s* kietinimo“ dėsniu².

2. Reiškinių kilmės hipotezės. Junginių *la*, *ra*, *sa*, *lɛ*, *rɛ*, *sɛ* kilmė bandyta aiškinti įvairiai. A. S a l y s (plg. 1992, 365) yra kėlęs mintį, kad šį reiškinį galima aiškinti slavų kalbų įtaka. Tokia hipotezė nepasirodė labai patikima ir dauguma kitų tyrėjų linkę laikytis nuomonės, kad vadinamąjį priebalsių kietėjimą lėmė pačių lietuvių tarmių raida³. Nors dėl to ir sutariama, bet kietinimo motyvai, jo priežastys aiškinamos ne visų vienodai. Pirmoji, senesnė, junginių **lē*, **rē*, **sē* raidos interpretacija yra gana paprasta. Anot šios hipotezės, tam tikru metu priebalsiai *l*, *r*, *s* prieš *e* tipo vokalizmą buvę sukietinti. Bet netrukus šiam aiškinimui ėmė rasti priekaištų. Jie imti kelti todėl, kad minėtoji hipotezė rėmėsi tarytum savaimė suprantama ir didesnės argumentacijos nereikalaujančia prielaida, esą priebalsiai *V^e* pozicijoje iš pradžių buvę minkšti (arba kitaip tariant – palatalizuoti), o paskui kietėję. Bet tokiu atveju nebuvo argumentų, kurie leistų atmesti ir kitokią prielaidą: kas kliudytų manyti, kad minėtieji

² Čia bus aptariama tikrai kirčiuoto ir nekirčiuoto žodžio vidaus **l*, *r*, *s* / – *V^e* junginių raida. Nebus gilinamasi ir į jų santykį su *an* tipo junginiais, nes tai atskiros analizės reikalaujantis klausimas, susijęs su nosinių balsių istorija rytinėse tarmėse.

³ Reikia pridurti, kad junginio **le* istorija yra susilaukusi kiek didesnio dėmesio negu junginių **re*, **se* raida ir kartais išskiriama kaip atskira problema (plg. Z i n k e v i č i u s, 1966, 158; t. p. a u t., 1987, 251; U r b a n a v i č i ū t ė, 1969); daugiau bandyta aiškinti *l* kietėjimo kilmę ir nustatyti jo chronologiją. Dėl priebalsių *r*, *s* būta kiek daugiau neaiškumų (žr. ten pat).

priebalsiai prieš priešakinį vokalizmą galėjo likti iš seno nesuminkštinti. Tada šį reiškinių būtų galima traktuoti ne kaip tarmių inovaciją, bet kaip reliklą. Taip naujausiuose tyrimuose buvo iškelta priebalsio *l* prigimtinio kietumo, arba nesuminkštėjimo, hipotezė, ir dabar vis labiau linkstama manyti, kad prieš **e* tipo vokalizmą buvo išlaikytas prigimtinis *l* kietumas (plg. Z i n k e v i č i u s, 1987, 251; U r b a n a v i č i ū t ė, 1969). Remiantis visos konsonantizmo sistemos istorija, o ypač atsižvelgiant į CV^i , CV^u bei CjV^i , CjV^u junginių diachroninę sintagmatiką, *l* prigimtinio kietumo hipotezei reikėtų pritarti. Argumentai, remiantys tokią hipotezę, atrodo, yra gana patikimi (Ч е к м а н, 1975; G i r d e n i s, 1980).

2.1. Dabartinėje sinchroninėje konsonantizmo sistemoje priebalsių kietumas / minkštumas atlieka skiriamąją funkciją, o kietieji bei minkštieji priebalsiai fonologiškai interpretuoti kaip atskiros priebalsinės fonemos (išsamiau žr. G i r d e n i s, 1995, 164, 217–221). Trumpai dabartinę padėtį galima nusakyti taip: $C' / -V^i$ (kietumo / minkštumo neutralizacijos, silpnoji pozicija): $C : C' / -V^u$ (relevantinė, stiprioji pozicija), plg.: *galù : gal'ù, žalũ : žal'ũ* ir tt. $C' / -V^i$ pozicijos priebalsių minkštumą įprasta vadinti asimiliaciniu, o $C' / -V^u$ pozicijos – jotiniu (žr. Z i n k e v i č i u s, 1980, 148–152). Sutarinama, kad CjV^i pozicijoje joto nykimas prasidėjo gana seniai, bet iki tol priebalsiai šioje pozicijoje, kaip ir $C / -V^i$, nebūtinai turėjo būti minkšti. Mintis, kad baltų prokalbėje prieš priešakinį vokalizmą galėjo nebūti minkštųjų ar palatalizuotų priebalsių, yra ne kartą išsakyta (K a z l a u s k a s, 1967, 238; G i r d e n i s, 1968, 136). Tokį teiginį, kad tiek lietuvių kalbos diachroninėje sistemoje, tiek baltų prokalbėje priebalsiai prieš priešakinį vokalizmą galėjo būti kieti, remia keli faktai: 1) nevienodas priebalsių minkštėjimo intensyvumas lietuvių tarmėse, 2) nepalatalizuoti priebalsiai $C - V^i$ pozicijoje nėra tipologinė retenybė, tokie junginiai egzistuoja latvių kalboje, taip yra pietinėse slavų kalbose, pagaliau žemaičių tarmės faktai tam irgi pritaria.

Kitas svarus argumentas yra sisteminiai, arba pačios fonologinės sistemos vidiniai, motyvai. Jų analizė rodo, kad kietųjų–minkštųjų priebalsių koreliacijos, kitaip tariant, fonologinės opozicijos susiformavimas nėra labai archajiškas dalykas (išsamiau žr. Ч е к м а н, 1975; 1979; plg. G i r d e n i s, 1980, 32–35).

3. Chronologijos dalykai. Nors tyrimuose dažniausiai buvo akcentuojamas p r i e b a l s i ų k i e t i n i m a s, t.y. priebalsinių fonemų akustinių ir artikuliacinių požymių kitimas, bet čia neturi būti paleistas iš akių ir vokalizmo kitimas po šių priebalsių, tiksliau tariant, visa * $C^{lrs} - V^e$ sintagmos raida. Tas kitimas, savaime suprantama, nebuvo aplenkta, tik jo aptarimo būta labiau aprašomojo, stengiantis nusakyti pakitusio vokalizmo distribuciją. Tas vokalizmo kitimas yra gana svarbus – ypač pravartu atsižvelgti į santykinę vokalizmo kitimo chronologiją po priebalsio *l* ir po priebalsių *r*, *s*. Ją nustatius būtų galima atsakyti į kai kuriuos dabar dar nevisiškai aiškius klausimus. Ne visai aiškūs ir kiek susipynę yra du dalykai. Net ir priėmus *l* prigimtinio

kietumo hipotezę, nebuvo visiško tikrumo dėl *r, s* prieš **e* tipo vokalizmą raidos chronologijos. Sakykim, priebalsio *r* vadinamajam kietinimui paaiškinti nebuvo atmesta ir baltarusių kalbos įtaka (plg. Z i n k e v i č i u s, 1987, 254), bet šito nebuvo galima pasakyti apie priebalsį *s* ir pan. Kitas dalykas yra tas, kad atsižvelgiant į *l* istoriją gali kilti mintis ir apie šių dviejų priebalsių neminkštinimą, arba prigimtinį kietumą. Kitaip tariant, jeigu jau laikomės *l* neminkštinimo hipotezės, tada, be abejo, galėtų būti imama koreguoti ir priebalsių *r, s* kietinimo interpretacija, bet tam įrodyti reikia santykinės chronologijos duomenų ir argumentų. Taigi kol kas klausimą galima būtų kelti taip: kokių gali būti argumentų, rodančių, kad vokalizmo kitimas abiejose pozicijose yra vieno chronologinio sluoksnio.

Vienas svarbesnių argumentų, leidžiančių nustatyti vadinamojo priebalsių kietinimo santykinę chronologiją, paprastai buvo lingvistinės geografijos duomenys, šio reiškinių izofonų tyrimas. Kadangi junginių *ra, sa, re; se* arealas yra mažesnis negu junginių *la, le*; tai remiantis šiais duomenimis buvo spėjama, kad priebalsių *r, s* prieš **e* tipo vokalizmą kietinimas galėtų būti vėlesnis reiškinys negu priebalsio *l* kietinimas. Bet tas faktas, kad vokalizmo pakitimas po *r, s* yra toks pat kaip ir po *l*, plg.: *lā.das* (< **lēdas*), *sā.nas* (< **sēnas*), *rā.tas* (< **rētas*), *lē.ke*. (< **lēkē*), *rē.ke*. (< **rēkē*), *sē.di* (< **sēdi*), tartum prieštarauja izoglosų duomenims ir leidžia manyti, kad ir šis reiškinys galėtų būti tokio pat chronologinio sluoksnio kaip ir junginio **le* raida. Turint prieš akis tokius duomenis ir jais pagrįstas hipotezes, bandant šias verifikuoti, turbūt patikimiau būtų manyti, kad izoglosų duomenys reiškinių chronologijai nustatyti nėra toks jau tvirtas ar bent jau ne visai pakankamas argumentas, ir reikėtų pritarti antrajam atvejui. Dabar, remiantis 1) jau minėtu faktu, kad vokalizmo pakitimas po *r, s* yra toks pat kaip ir po *l*, 2) sistemos logika, tarsi ir nelieka kliūčių suponuoti ir šių dviejų priebalsių neminkštinimą, arba prigimtinį kietumą, bei manyti, kad vokalizmo kitimas abiejose pozicijose yra vieno chronologinio sluoksnio.

Bet ir šią, atrodo, gan patikimai argumentuotą mintį galima dar kiek tikslinti. Pagrindas tam tikslinimui yra keli rytų aukštaičių tarmių faktai. Svaresnių duomenų, negu izoglosos ir vokalizmo kitimas, priebalsių *l, r, s* junginių su **e* tipo vokalizmu raidos santykinėi chronologijai ir galbūt kilmei gali duoti slavizmų tyrimas. Čia remiamasi Linkmenų ir aplinkinių šnektų medžiaga, iš kurios matyti, kad junginių **lē, *rē, *sē* distribucija slavizmuose nėra vienoda. Nerasta nė vieno pavyzdžio, kur slavizmas turėtų suužpakalėjusį junginį *le; la* ar *la*. Net neabejotinai seni slavizmai, patekę į lietuvių kalbą iki X a. (plg. В ū g a, 1958, 348), turi junginį *le*, pvz.: *kalē.da.s*, dar plg., *palē.kas*, br. поляк, r. поляк, le. *polak*; *plē.mas*, br. пляма, le. *plama*; *blē.kà*, br. бляха, r. бляха, le. *blacha*; *kazlē.kas*, br. казляк, r. козляк; *kleĩ.mas*, br. кляймо, r. клеймо; *kleba.nijà*, le. *plebanja*; *klebõ.nas*, br. клѣбан, le. *pleban*; *kle.tkà*, le. *klatka*; *kletõ.rus*, br. клямар, le. *klatar*; *kle.tkà*, br. клетка, le. *klatka*; *leikà*, br. лейка; *lelijà*, br. лялія, лілія, le. *lilja*; *le.trà*, br. лямна, le. *latra*; *lé.vas*, br. леў, r. лев, le. *lew*.

Tačiau šnektose yra vienas kitas slavizmas su kietaisiais *r, s*, pvz., *grε·dà*, br. *grada*, r. *grяда*; *parē·tkas*, br. *парадак*, r. *порядок*; *saradà*, br. *серада*, r. *середа*; *sarmę·gà*, br. *сярмяга*, r. *сермяга*; *desē·tkas*, br. *дзесяток*, r. *дасяток*⁴.

Skolinimosi šaltinio įtaką čia reikia atmesti, nes pagal adaptacijos dėsnius slavų *a*, priklausomai nuo pozicijos, atlieptų šnektų *o, a*., plg.: *ka.pũ·stas*, br. *кануства*, r. *кануства*; *ka.dĩ·las*, br. *кадзіла*, r. *кадило*; *mǫ·stis*, br. *масьць*, r. *мать*; *pǫ·nas*, br. *пан*, le. *pan*. Taigi lauktume tokių formų, kaip **gro·dà*, **parǫ·dkas* ir pan.

Tokia nevienoda distribucija rodo, kad junginių **rē*, **sē* raida yra kito – vėlesnio – chronologinio sluoksnio reiškinys negu junginio **lē* raida. Galima nustatyti ir vokalizmo pakitimo ne tik santykinę, bet ir absoliučiąją chronologiją. Pasak slavistų, priebalsis *r* baltarusių kalboje sukietėjo vėliausiai XIV a., taigi, remiantis minėtomis adaptacijos taisyklėmis, galima daryti dvi išvadas: 1) kad slavizmai, bent jau su kietuoju *r*, yra paskolinti prieš baltarusių priebalsio sukietėjimą, vadinasi, iki XIV a., 2) vokalizmo kitimas **r, s - V^e* junginiuose tuo metu jau buvo įvykęs ar vyko. Junginio **lē* vokalizmo kitimo absoliučiosios chronologijos rodiklis galėtų būti, sakykim, jau minėtas slavizmas *kalē·das*, kuriuo remiantis galima teigti, kad iki X a. vokalizmas šiame junginyje jau buvo pakitęs.

4. Dar dėl reiškinio kilmės. Nevienoda junginių **l, r, s V^e* vokalizmo kitimo, kitaip tariant, „kietinimo“ chronologija gali kelti minčių ir dėl reiškinio prigimties. Chronologija parodė, kad formuluojama priebalsių kietinimo taisyklė iš tikrųjų nėra diachroninis dėsnis, nes tų junginių raida priklauso skirtingiems chronologiniams sluoksniams. Dabar turbūt galima ir kiek kitaip pažvelgti į vadinamojo priebalsių kietinimo kilmę. Gal keltinas klausimas, ar šiuo atveju nebūtų tiksliau kalbėti ir labiau pabrėžti būtent vokalizmo kitimą. Gal pagrįsčiau būtų aiškinti šį reiškinį ne kaip priebalsių kietinimą, bet kaip fonemos **e* defonologizacijos padarinį. Žinomas dalykas, kad beveik visose rytų ir pietų aukštaičių tarmėse balsis *e* sinchroniškai yra tik fonemos *a* alofonas po minkštojo priebalsio. Tai aiškiai rodo šių balsių distribucija:

ALOFONAS	[# -]	[C -]	[C' -]	FONEMA
	1	2	3	
a	+	+		/ a /
e			+	

Vadinamąjį priebalsių kietinimą tada galima traktuoti kaip vieną iš fonemos **e* defonologizacijos atvejų. Priebalsiai *l, r, s*, matyt, geriau negu kitos priebalsinės fonemos galėjo sudaryti jai defonologizacijos poziciją ir dėl savo akustinių–artikuliacinių požymių, ir dėl to, kad jie neturi porų, tikro palatalinio *r* lietuvių kalboje nėra, ir pan. Be to, slavizmuose yra ir junginys *za* (< **ze*), pvz.: *zá.rka.las*, r. *зеркало*, ir galima būtų manyti, kad atliepimą slavizme *ze* → *za* analogiškai galėjo lemti junginio *se* → *sa*

⁴ Net tokiuose tikrai nesenuose skoliniuose, kaip *ragistrá·cija*, *rastarǫ·nas*, *sakratǫ·rus*, *saržǫ·ntas*.

defonologizacijos raida. Kitaip tariant, priebalsiai tikrai sudarė poziciją kitam fonologiniam kitimui, fonemos **e* defonologizacijai⁵. Tokį teiginį gali remti ir dar vienas tarmių reiškiny – vadinamasis kupiškėnų „dadininkavimas“, kurio formavimasi lėmė pozicija po kietojo priebalsio. Ši pozicija buvo priežastis susiformuoti dabartinei sinchroninei taisyklei:

$$e \acute{e} \rightarrow a \bar{a} / - C (V^u)$$

$$e \acute{e} = e \acute{e} / - C' (V^i)$$

$$e \acute{e} = e \acute{e} / - C^{kg\acute{s}\acute{z}\acute{z}\acute{c}j} (V^u)$$

Jos raida turėjo būti tokia: $C e \bar{e} / - C \rightarrow C a \bar{a} C$, bet $C e \acute{e} / - C' \rightarrow C' e \acute{e} C'$ (plg. Girdenis, 1980).

Taigi galima daryti išvadą, kad formuluojamas priebalsių kietinimo dėsnis iš tikrųjų labiau yra vokalizmo, o ne konsonantizmo kitimas. Suprantama, priebalsinių fonemų vaidmuo irgi buvo svarbus, nes jos sudarė poziciją tam kitimui – fonemos **e* defonologizacijai, kuri truko, matyt, netrumpą laiką.

5. Kiekybinis vokalizmo kitimas. **e* tipo vokalizmo, esančio sintagmoje su priebalsiais *l, r, s*, pakitimas, kitaip tariant, fonemos **e* defonologizacija, arba virtimas *a*, yra įdomus dar vienu atžvilgiu. Jau buvo minėta, kad po *l* jis yra toks pat (kokybiškai ir kiekybiškai), kaip ir po priebalsių *r, s*. Bet taip yra tik atskirų tarmių sistemose. Situacija pasirodo skirtinga tada, kai palyginame tą vokalizmo kitimą keliose tarmėse ar šnektose, turinčiose skirtingas vokalizmo sistemas. Pvz.:

a) Linkmenų šnektose (uteniškių trijų ilgumų sistema):

Kirčiuotoje pozicijoje pusilgis *á*. (< po kirčiu pailgėjusio **ě*): *lá.das, lá.salas, pilá.la., suolá.li.s, šalá.la.*

Taip pat kirčiuotoje pozicijoje ilgasis *ε*. (< ilgojo **ē*): *glē.bi., ski.lé.tas, plé.ši.t, lē.ke.*

Nekirčiuotoje pozicijoje trumpasis *a* (< trumpojo **ě*): *pelanai, gelaži.ni.s, ladi.ni.s, lak'ó.ja, las'ó.ja.*

Taip pat nekirčiuotoje pozicijoje pusilgis *a*. (< ilgojo **ē*): *gla.bi's, pla.ši.kas, la.ki.mas, pla.ši.mas.*

b) Pietų aukštaičių tarmėje (dviejų ilgumų sistema)⁶:

Nekirčiuotoje pozicijoje trumpasis *a* (< trumpojo **ě*): *pelanaĩ, gelažinis, lak'ó.ja, lasinė.ja.*

⁵ Galimas daiktas, kad prie to, jog ta pozicija pasidarė tinkama defonologizacijai, prisidėjo ir kietųjų–minkštųjų priebalsių fonologinės opozicijos susiformavimo chronologija rytinėse tarmėse. Ta opozicija junginio **le* (greičiausiai ir **re, *se*) kitimo metu šnektose, matyt, dar nebuvo galutinai susiformavusi. Čia galima palyginti nuoseklesnį kupiškėnų „dadininkavimą“, kurio formavimasis arba fonemos **e, *ē* defonologizacija, kurią galima aprašyti taisykle $C e \bar{e} / - C \rightarrow C a \bar{a} C$, gal nebūtų buvusi taip nuosekliai baigta, jeigu tuo metu kupiškėnuose būtų egzistavusi pozicija $*C e \bar{e} C' (V^u)$ vietoj $C e \bar{e} - C (V^u)$. Čia vertėtų prisiminti jau K. Būgos minėtą faktą, kad „rytiečių tarmėje *e*, kurs niekuomet negauna kirčio, ne po *k, g* ir ne po *š, ž* pavirto balsiu *a*“, kur svarbi pozicija ne po *k, g* (šie labiausiai linkę į palatalizaciją), *š, ž*.

⁶ Suprantama, kad greičiausiai grynose dviejų ilgumų sistemos ir nėra, bet šiuo atveju tai ne tiek jau svarbu.

Taip pat nekirčiuotoje pozicijoje ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$): *gl̥·bĩ·s, pl̥·šĩkas, l̥·kĩmas, pl̥·šĩmas*.

Kirčiuotoje pozicijoje po kirčiu pailgėjęs \tilde{a} (< trumpojo $*\tilde{a}$): *lā·das, lā·salas, suolā·lis, šalā·l̥*.

Taip pat kirčiuotoje pozicijoje ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$): *gl̥·bi·, ski·l̥é·tas, pl̥é·ši·c̣, l̥̄·ḳe·*.

c) Vilniškių tarmėje (dviejų ilgumų sistema⁷):

Nekirčiuotoje pozicijoje trumpasis a (< trumpojo $*\tilde{e}$): *pelanaĩ, gelažĩnis, lak'ó·ja, lasin̄é·ja*.

Taip pat nekirčiuotoje pozicijoje ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$): *gl̥·bĩ·s, pl̥·šĩkas, l̥·kĩmas, pl̥·šĩmas*.

Kirčiuotoje pozicijoje po kirčiu pailgėjęs a (< trumpojo $*\tilde{a}$): *lā·das, lā·salas, suolā·lis, šalā·l̥*.

Taip pat kirčiuotoje pozicijoje ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$): *gl̥·bi·, ski·l̥é·tas, pl̥é·ši·c̣, l̥̄·ḳe·*.

Šių junginių distribuciją būtų galima pavaizduoti lentelėje, kur aiškiai matyti skirtingi kiekybiniai vokalizmo kitimo refleksai:

Junginys	Linkmenų šnektas		Vilniškiai (a)		Vilniškiai (b)		Pietų aukštaičiai	
	Pozicija		Pozicija		Pozicija			
	Kirčiuotas žodžio vidus	Nekirčiuotas žodžio vidus	Kirčiuotas žodžio vidus	Nekirčiuotas žodžio vidus	Kirčiuotas žodžio vidus	Nekirčiuotas žodžio vidus	Kirčiuotas žodžio vidus	Nekirčiuotas žodžio vidus
<i>la</i>	0	+	0	+	0	+	0	+
<i>la.</i>	+	+	+	-	+	+	+	-
<i>l̥</i>	+	-	+	+	+	-	+	+

Aiškiai matyti, kad atskirose šnektose visų šių junginių distribucija yra vienoda tik kirčiuotoje pozicijoje. Nekirčiuotoje pozicijoje situacija yra kitokia. Čia: a) Linkmenų ir aplinkinėse šnektose yra pusilgis a (< ilgojo $*\bar{e}$), b) pietų aukštaičių tarmėje – ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$), c) vilniškių tarmėje – taip pat ilgasis ε (< ilgojo $*\bar{e}$).

Tokios nevienodos distribucijos, skirtingų refleksų (*gl̥·bĩ·s : gla·bĩ·s*) priežastis greičiausiai buvo kiekybinė šnektų vokalizmo raida. Linkmenų ir aplinkinėse šnektose tas kiekybinis kitimas buvo ilgojo vokalizmo nekirčiuotoje pozicijoje trumpėjimas iki pusilgio, kitaip *gl̥·bĩ·s : gla·bĩ·s* skirtumą paaiškinti sunku. Jeigu $*l̄ \rightarrow l̄$ virtimo metu šnekteje nekirčiuotoje pozicijoje dar būtų buvęs ilgasis balsis, tai turėtume tokį pat

⁷ Vilniškiuose šių junginių distribucija nėra vienoda. Kai kuriose šnektose situacija panaši kaip ir Linkmenų bei aplinkinėse šnektose, žr. lentelę.

refleksą kaip vilniškių ar pietų aukštaičių tarmėse, t.y. ilgąjį ε . Nelabai įtikinama ir tokia raida: $*l\bar{e} \rightarrow *l\bar{a} \rightarrow *la.$, taigi trumpėjimas iki pusilgio buvo vėlesnis. Šiuo atveju reikia atsakyti į klausimą, kodėl $*l\bar{e} \rightarrow *l\bar{a}$, jeigu ir kirčiuotas, ir kitų tarmių nekirčiuotas junginys $*l\bar{e} \rightarrow l\varepsilon$. Taigi šį skirtumą aiškinti vokalizmo trumpėjimu Linkmenų ir aplinkinėse šnektose, dabar turinčiose trijų ilgumų sistemą, atrodo, nėra kokių smarkiai prieštaraujančių argumentų⁸. Kitokią negu minėtose šnektose pietų aukštaičių ir vilniškių $*l, r, s / - V^{\bar{e}}$ junginių distribuciją kirčiuotoje ir nekirčiuotoje pozicijoje lėmė šioms tarmėms būdingas ilgojo vokalizmo nekirčiuotoje pozicijoje netrumpėjimas.

Kadangi junginių $*l, r, s / - V^{\bar{e}}$ raida, šių junginių defonologizacija yra nevienodo chronologinio sluoksnio, o šių junginių vokalizmo kitimo refleksai yra vienodi, aišku, kad vokalizmo trumpėjimas turėjo vykti dar prieš junginio le pakitimą.

6. Svarbiausios išvados gali būti trumpai pasakytos. Vadinamasis priebalsių l, r, s kietinimas rytų (ir pietų aukštaičių) tarmėse yra labiau vokalizmo, o ne konsonantizmo kitimas, kitaip tariant, fonemos $*e$ junginiuose $*le, *re, *se, *l\bar{e}, *r\bar{e}, *s\bar{e}$ defonologizacija. Priebalsiai čia tik sudarė defonologizacijai poziciją. Junginio $*le, *l\bar{e}$ defonologizacijos metu ilgasis nekirčiuotas vokalizmas ne žodžio gale jau turėjo būti aptrumpėjęs iki pusilgio. Santykinės ir absoliučiosios chronologijos tvarka aptartuosius kitimus galima surikiuoti taip:

a) Chronologiškai ankstyviausias turėjo būti ilgojo vokalizmo nekirčiuotoje pozicijoje žodžio viduryje trumpėjimas iki pusilgio. Apie tikslesnę absoliučiąją šio kitimo chronologiją sunku ką pasakyti, aišku tik, kad nekirčiuotasis ilgasis vokalizmas galėjo pradėti trumpėti prieš IX amžių.

b) Antrasis kitimas buvo junginio $*le, *l\bar{e}$ raida, arba defonologizacija. Šis kitimas, kaip rodo slaviškieji skoliniai, turėjo pasibaigti iki X amžiaus.

c) Trečiasis kitimas buvo junginių $*r\bar{e}, *s\bar{e}$ raida, t.y. defonologizacija. Šie junginiai santykinės chronologijos atžvilgiu turėjo pakisti tada, kai junginio $*le, *l\bar{e}$ defonologizacija jau buvo pasibaigusi. Šių junginių virtimas datuotinas jau po X amžiaus.

BEMERKUNGEN ZUR GESCHICHTE DER KONSONANTEN l, r, s IN DEN OSTLITAUISCHEN DIALEKTEN

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird die sog. Erhärtung der Konsonanten in den ostaukschtaischen Mundarten erörtert. Die Distribution der Verbindungen le, re, se in den slavischen Entlehnungen erlaubt es anzunehmen, daß die Entwicklung dieser Verbindungen nicht als Erscheinung einer einzigen chronologischen Schicht anzusehen ist. Die sog. Erhärtung l, r, s in den ostaukschtaischen Dialekten ist eher als eine Veränderung des Vokalismus, nicht des Konsonantismus zu betrachten oder – anders gesagt – das

⁸ Be išsamesnės analizės sunku pasakyti, ar tas nekirčiuoto ilgojo vokalizmo trumpėjimas vyko visose pozicijose, t.y. ir žodžio gale.

Phonem *e wird in den Verbindungen *le, *re, *se, *lē, *rē, *sē dephonologisiert. Das sog. Härterwerden der Konsonanten l, r, s in den ost- bzw. südauschtaitischen Dialekten ist eher eine Veränderung des Vokalismus als des Konsonantismus oder die Dephonologisierung des Phonems *e in den Verbindungen *le, *re, *se, *lē, *rē, *sē. In den Verbindungen *le, *lē mußten während der Dephonologisierung die langen unbetonten Vokale, die sich nicht am Wortende befanden, bereits kürzer – halblang – geworden sein. Aus der Sicht der relativen und absoluten Chronologie sind die erörterten Veränderungen folgendermaßen anzuordnen:

a) am frühesten muß sich die Kürzung der langen unbetonten Vokale in der Mitte des Wortes bis zur Halblänge vollzogen haben. Die absolute Chronologie dieser Veränderung genauer festzustellen ist schwierig; es ist nur klar, daß die langen unbetonten Vokale bereits ungefähr im 9. Jh. kürzer zu werden begannen;

b) die zweite Veränderung fand in der Entwicklung der Verbindungen *le, *lē statt – ihre Dephonologisierung. Die slavischen Entlehnungen zeugen davon, daß dieser Prozeß bereits im 10. Jh. zu Ende ging;

c) die dritte Veränderung betraf die Entwicklung der Verbindungen *re, *se, *rē, *sē d. h. ihre Dephonologisierung. Die Veränderungen dieser Lautverbindungen mußten sich aus der Sicht der relativen Chronologie vollzogen haben, als die Dephonologisierung der Verbindungen *le, *lē bereits stattgefunden hatte. Die Veränderungen dieser Lautverbindungen müssen sich nach dem 10. Jh. vollzogen haben.

LIETRATŪRA

Būga K., 1958, Rinkiniai raštai, I, Vilnius.

Girdenis A. (rec.), 1968, Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, – Blt IV (1) 135–144.

Girdenis A., 1980, Žemaičių dzūkavimas: dabartinė padėtis ir istorija, – Blt XVI (1) 32–42.

Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.

Kardelytė J., 1960, Linkmenų tarmės fonetika, – Kalbotyra, II, 5–31.

Kazlauskas J. (rec.), 1967, Acta Baltico-Slavica, III, Baltica in honorem Iohannis Otrębski, Białystok, 1966, – Blt III (2) 237–243.

LKA II, Fonetika, Vilnius, 1982.

Morkūnas K., 1960, Rytų aukštaičių tarmės fonetika, – Lietuvių kalbotyros klausimai, III, 5–59.

Salys A., 1992, Raštai, IV, Lietuvių kalbos tarmės, Roma.

Urbanavičiūtė Ž., 1969, Kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicija ir jos raida lietuvių kalbos aukštaičių tarmėse (Disertacijos rankraštis), Vilnius.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1987, Lietuvių kalbos istorija, II, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1994, Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius.

Чекман В. Н., 1975, О йотации в праславянском и балтийских языках, – Blt XI (1) 63–76.

Чекман В. Н., 1979, Исследования по исторической фонетике праславянского языка, Минск.